

Bön i mörkret: teologiska perspektiv på tvivel i svensk bönbokslitteratur

---

JOSEPH SVERKER

Vad säger det om den kristna tron att det är Gud själv som ber den paradigmatiske bönen för gudsövergivenhet och tvivel: ”Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig?” (Mark 15:34)? Jesu ord på korset har fascinerat teologer, tänkare och konstnärer i alla tider. Inte minst har orden orsakat bryderi för de kristna som bekänner sig till den kalcedonska kristologin. Hur kan Jesus, som är Gud, vara övergiven av Gud? Det har visat sig vara en teologisk svår nöt att knäcka. Syftet med den här texten är dock inte att besvara detta utan att fråga vad Jesu ord på korset säger om tvivel och bön.

På samma sätt som att det finns något paradoxalt i Jesu ord på korset, att Guds Son uttrycker en gudsövergivenhet, är det paradoxalt att en troende person skulle be när den tvivlar. Själva definitionen av tvivel kan tänkas vara just den, att man inte längre kan tro på den man annars riktar sina böner till. I den här texten vill jag ändå undersöka böner som utgår från en position av tvivel. Detta görs med hjälp av Søren Kierkegaards kenotiska kristologi. Tvivel framställs dock på olika sätt av olika teologer vilket här exemplifieras av Paul Tillich och K.G. Hammar. Med den utgångspunkten att tvivel inte är enhetligt är mina huvudsakliga frågor: ”Vilka typer av tvivel och förhållningssätt till desamma kan utläsas i de studerade bönerna?”, samt: ”Hur gestaltas tvivlet i bönerna, språkligt och teologiskt?”.

Tro och tvivel

Tvivel har varit ett viktigt tema i flera viktiga teologiska författarskap. Detta gäller dels Kirkegaard och Paul Tillich och dels, på nationell nivå i vår tid, den svenske teologen K.G. Hammar. Få teologer ställer tvivel i direkt motsatsförhållande till tro. Det är snarare så att man undersöker vilket förhållande tvivlet har till tron. Här har Tillich haft stort inflytande med perspektivet att ”doubt is not the opposite of faith; it is an element of faith.”¹

Citatet kommer i en diskussion om tro och historisk skepsis. Tillich menar nämligen att den historisk-kritiska metoden inte kan verifiera eller falsifiera den kristna tron. Tro kan bara verifieras utifrån sin egen källa. Tro har sitt ursprung i det som har väckt tron, vilket Tillich kallar för ”the New Being”. Det är bara själva grunden till tron som verifierar tron. ”The New Being” är vad som förändrar och förvandlar den troende, enligt Tillich. Även när den tar sig boning i en mänsklig kropp, som med Jesus, är det inte den historiska tillförlitligheten av den uppenbarelsen som förvandlar människor, utan lärjungarnas kontakt med själva källan till deras tro som förvandlar dem.²

Detta leder Tillich till att göra en för honom viktig distinktion mellan tro som tillit å ena sidan och tro som försanthållande av historiska fakta å den andra.³ Den här distinktionen återkommer hos till exempel Hammar, som även han starkt betonar tvivlets nödvändighet för en sansad tro.⁴ Det finns dock skillnader mellan Hammar och Tillich på denna punkt. Grunden till Hammars omhuldande av tvivel som ett av trons element är den teologiska pluralism han ser genom kyrkans historia. Mängden av olika trosföreställningar och bekännelser som Hammar betraktar leder till en relativism där ingen kan säga annat än vad den enskilda

---

1 Tillich 1978, s. 116.

2 Tillich 1978, s. 114.

3 Tillich 1978, s. 117; Andrejč 2015, s. 78-81.

4 Hammar 2015.

personen tror på.⁵ Tillich å sin sida menar snarare att tvivel är en nödvändighet för tro eftersom teologi enbart kan uttala sig indirekt om det gudomliga.⁶ Teologi är en apofatisk vetenskap som förhåller sig till sitt objekt via analogier (*analogia entis*). Detta omöjliggör inte teologins sanningsvärde för Tillich eftersom det symboliska språket är språk utifrån Guds självuppenbarelse, om än indirekt.⁷

Utifrån Hammars synsätt har språket litet, om något, förhållande till en gudomlig verklighet medan språket om "the New Being" eller "alltings grund" för Tillich nödvändigtvis innehåller element av tvivel eftersom det talar utifrån Guds självuppenbarelse indirekt, och inte direkt. Det senare tycks öppna upp för en möjlighet till ett bödens språk där även tvivel får plats. Det är svårare att föreställa sig vad bödens språk innebär utifrån Hammars perspektiv utöver att det är ett uttryck av en individs föreställning om en större verklighet. Även om jag här ser Tillichs syn på tvivel som mer fruktbar för en diskussion om bön och tvivel identifierar jag ändå problem med den. Både Tillich och Hammar förhåller sig relativt intellektuellt och filosofiskt till begreppet tvivel, även om "filosofiskt" betyder "existentiellt" i Tillichs fall. Tillich är påverkad av existentiellt tänkande i sin syn på tvivel.⁸ Det märks inte minst i hur han knyter an tvivel till spänningen mellan varat och icke-varat i existensen i sig själv.⁹ Han lyfter sedan fram hur Kristus förenar det ändliga och det oändliga. Tillich menar att det centrala i inkarnationen är att en människa har levt ut ett fullkomligt liv utan att ha blivit övervunnen av de mänskliga villkoren.¹⁰ Det centrala i Tillichs tänkande förblir mer vid den universella mänskliga benägenheten och inte den partikulära kristna passionsberättelsen.¹¹

---

5 Hammar & Lönnroth 2004, "Inledning".

6 Stenger 2009.

7 Tillich 1978, s. 115.

8 Stenger 2009, s. 91-93.

9 Tillich 1978, s. 68-78.

10 Tillich 1978, s. 94.

11 Stenger 2009.

Det senare är däremot Kierkegaards fokus. Där Tillich förlägger tvivlet till spänningen mellan varat och icke-varat gör Kierkegaard det snarare vid korset. För Kierkegaard är det, som vi kommer till, inte existensen, utan snarare lidande och gudsövergivenhet som är centralt för hans förståelse av tvivlet. Av den anledningen kopplar Kierkegaards perspektiv starkare an till den som ber med riktning, eller förtröstan på Jesu korsgärning.

Tvivel och upplevelsen av gudsövergivenhet är ett lidande som Kierkegaard ser det.¹² Tvivlet kan leda en till att ifrågasätta hela ens livs kallelse. När Maria hör Jesus ropa ut, ”Min Gud, min Gud, varför har du övergivit mig?” måste det få henne att tvivla om hon verkligen blev utvald av Gud, menar Kierkegaard.¹³ Det tvivlet, den totala gudsövergivenheten, är det yttersta uttrycket av det mänskliga tillståndet. Kierkegaard ser det som att även detta delar Jesus med människan, och detta blir del av den kenotiska kristologi han formulerar. David R. Law formulerar Kierkegaards syn väl på följande sätt: ”The cry from the cross arises from Christ taking humanity so seriously that he is prepared to undergo the most extreme experience of human nature, namely, God-forsakenness on the cross.”¹⁴ Precis som att frestelser blir svårare att motstå ju mer dygdesamt man vill leva, så verkar Kierkegaard mena att Jesu gudsövergivenhet måste ha varit en plåga över allt annat.¹⁵ Jesu lidande blir här kvalitativt olik det mänskliga lidandet eftersom Jesus gör detta frivilligt. Vad det visar är enligt Kierkegaard hur djup Jesu kärlek är för människan.¹⁶ Vad Jesus gör genom sitt rop på korset är nämligen att föra in även den djupaste möjliga upplevelsen av gudsövergivenhet *in i* relationen mellan Gud och människan, eller som Law formulerar det: ”[a]s the prototype Christ shows that the martyr’s agonizing moment of weakness when he ‘was on the verge of losing his conception

---

12 Cappelørn m fl. 2017, s. 411 (NB30:30).

13 Cappelørn m fl. 2017, s. 290 (NB28:99).

14 Law 2013, s. 76.

15 Law 2013, s. 77.

16 Cappelørn m fl. 2017, s. 335 (NB29:66).

of himself, as if he had been abandoned by God' belongs to the God-relationship."¹⁷

Vad tvivlet gör, enligt Laws tolkning av Kierkegaard, är inte att omöjliggöra gudsrelationen. Tvivlet öppnar snarare upp en ny möjlighet i gudsrelationen. Den troende kan inte längre identifiera sitt själv som ett "jag" i relation till Gud. Det självet är förlorat, eller snarare upphävt till en ny nivå där "Gud är allt i allt". För Kierkegaard blir då lidandet i gudsövergivenheten en öppning till den djupaste sorten av gudsrelation – den totala överlåtenheten. Att gudsrelationen är möjlig i tvivel är helt beroende av att Jesus redan varit där och därmed fört in gudsövergivenheten in i relationen människa-Gud på djupast möjliga sätt. Här tycks det finnas en teologi för existentiellt tvivel. Vad innebär då detta för bön?

Att leva och be i tvivel

Tvivel är inte enbart en intellektuell företeelse. Som religionspsykologen Owe Wikström visar genom sin självbiografi kan tvivel färga hela det levda livet. Det är inte heller enkelt att dela upp tvivel i försanthållanden gentemot tillit. I Wikströms fall är det just tvivel på försanthållanden, själva trons sakfrågor, som leder till en ambivalens i hans tillit på Gud,¹⁸ eller varats grund, för att använda Tillichs ord. Om vi följer Kierkegaard är tvivlet i stället ett lidande som går in i själva kärnan av den troendes existens. Paradoxalt nog blir då tvivel en större plåga ju mer troende en person är.

Det verkar med andra ord som att både tvivel i sakfrågor och tvivel i form av brist på tillit kan underminera tilliten till Gud hos den troende. Likafullt verkar Tillich ha rätt när han skriver att tvivel är ett element av tron. Detta beskrivs av många bedjande människor. Johannes av Korsets fras "själens dunkla natt" är kanske det som tydligast beskriver tvivlet för den troende. Detta sorts mörker benämns i sin tur av Martin Lönnebo som "fridgivande" i

---

¹⁷ Law 2013, s. 81.

¹⁸ Wikström 2021, s. 75, 83.

hans *Bönens trädgård*.¹⁹ I bönen formulerar Lönnebo följande: ”Jag söker inte längre krampaktigt att med mina ögon genomtränga tvivlets och lidandets mörker. Djup möter endast djup i oändlighet. Till dig, du Outgrundlige, överlämnar jag därför allt.”²⁰ I sitt innehåll ligger denna bön nära vad Kierkegaard skriver fram i sin kenotiska kristologi; överlämnandet till Gud och att inte hålla fast vid sin bild av sig själv som den som bär upp sin relation till Gud. Om mörkret kan benämnas ”fridgivande” är mer tveksamt. Det verkar inte rimma med det lidande gudsövergivenheten kan innebära. Lidandet exemplifieras av till exempel Moder Teresa.

I sin bok *Det levande ordet*, sammanställd av Angelo Devananda, berör inte Moder Teresa mörkret eller tvivlet. Dock betonar hon vikten av överlåtelse oavsett vilka känslor vi kan tänkas ha om Guds kallelse.²¹ I sina brev till och kontakt med sin biktfader, Joseph Neuner, framkommer istället tvivlet starkare och hur det påverkar Moder Teresas liv. Hon levde i vad även hon beskriver som ett mörker i närmare 50 år av sitt liv.²² För Moder Teresa är mörkret en plåga. Hon beskriver det för sin biktfader som en tortyr.²³ Den enda bön hon förmår formulera är ”Min Gud”. Inget övrigt kommer. Hon beskriver det som att det är bönen som är tyst. Det är för att Gud är frånvarande i bönen som Moder Teresa upplever mörkret. I sina gärningar kan hon däremot känna en närvaro av någon annan. Hon verkar uppleva Jesus när hon hjälper andra, men bönen är stängd.²⁴

Innan jag ger några ytterligare exempel på böner som berör tvivel och gudsövergivenhet måste det konstateras att exemplet Lönnebo och exemplet Moder Teresa pekar på ett dilemma. Det mörker som Lönnebo kallar ”fridgivande” kan det verkligen vara samma mörker som Kierkegaard och Moder Teresa beskriver?

---

19 Lönnebo 2011, s. 30.

20 Lönnebo 2011, s. 31.

21 Moder Teresa 1997, s. 43.

22 Scott 2016.

23 Moder Teresa 2009, ”If My Darkness Is Light To Some Soul”.

24 Moder Teresa 2009, ”If My Darkness Is Light To Some Soul”.

Lönnebo kan formulera en bön i det ”fridgivande mörkret”, men det är inte möjligt att uttrycka för Moder Teresa, inte annat än ”Min Gud”. Hur ser det då ut i bönböckerna? Erkänns tvivlet som en del av tron och hur kommer det då i uttryck?

Bön i tvivel

Det har funnits en naturlig urvalsprocess i frågan om bön och tvivel i svensk bönbokslitteratur då urvalet begränsas av den mån i vilken det över huvud taget finns böner utifrån en position av tvivel inkluderade i bönböckerna. Av de bönböcker som faktiskt innehåller böner om, eller utifrån, tvivel valde jag de som har en bred och djup förankring i svensk kristenhet. Den förankringen beror antingen på en stor spridning (som till exempel *Stora bönboken* och bönböckerna som är inkluderade i *Den svenska psalmboken*),²⁵ eller på grund av upphovsmännens och kvinnornas position i samfunden (som exempelvis *Själva mörkret är ljus: En bönbok av Svenska kyrkans biskopar* och *Bönbok för sörjande*).²⁶ Vid den urvalsprocessen visade det sig att de flesta bönböcker i undersökningen publicerades runt millennieskiftet. Om detta indikerar ett trendsifte i innehållet av böner om tvivel kunde vara intressant att undersöka, men ligger utanför den här studiens ramar.

Ser vi till *Den svenska psalmboken* så finns det en intressant skillnad mellan tilläggen i Libris utgåva från 2003 och Verbums utgåva från 2008. Bönboken i Libris utgåva heter *Att bedja i dag* och refererar till två böner under uppslaget ”tvivel” i registret. Det handlar om bön 43 av Pierre Teilhard de Chardin samt bön 46 av Dietrich Bonhoeffer. I Verbums utgåva heter bönbokstillägget *En liten bönbok*. Där återfinns bara Bonhoeffers bön, men utöver att det finns tre ytterligare böner under ”tvivel” i registret så har *En liten bönbok* åtta böner under rubriken ”Att söka Gud”. Ett flertal av dessa berör upplevelsen av Guds frånvaro. I *Stora bönboken* återfin-

---

²⁵ Beskow m fl 2002; *Den svenska psalmboken* 2003; *Den svenska psalmboken med tillägg* 2008.

²⁶ Jonson 1996; Krook 1997.

ner man tre böner under sökordet ”tvivel”. I *Den Svenska Bönboken* kan egentligen ingen av de 733 böner sägas beröra tvivel i den bemärkelse som jag behandlat här.²⁷ Det finns dock böner om att bli styrkt i tron. Fler böner under ”tvivel” i sitt register finns det i stället i *Bönboken: Tradition och liv*.²⁸ Det kan dock inte sägas vara ett vanligt tema. Intressant nog är det boken *Själva mörkret är ljus: En bönbok av Svenska kyrkans biskopar* som är den bönbok där tvivel och sökande kommer till tydligast uttryck och som därmed kommer att vara främst i fokus här.

En kvantitativ genomgång är i sig inte speciellt intressant. Vad det ändå kan ge är viss insikt i att tvivel, i olika utsträckning, trots allt ses som en del av den troendes liv och att bönböckerna har försökt att möta detta. Detta är en viktig poäng i sig, men mer intressant är att göra ett antal nedslag i de böner som ber utifrån tvivel. Något som blir tydligt med böner i tvivel är att de karakteriseras av motsatser och paradoxer. Detta synliggörs väl i en bön av William Bridge:

O Herre, mina böner är döda,
mina känslor döda och mitt hjärta är dött,
men du är en levande Gud
och jag uthärdar
i dig.²⁹

Bridges bön förankrar sig i den kristna teologins motsägelse, att död leder till liv, eller snarare att döden visar att Gud är en levande Gud. På något sätt är bönen möjlig trots att den är död. Man kan självklart se det enbart som en poetisk trop, men den döda bönen som ändå bedjes verkar vara en realitet om man ser till Moder Teresas ovan tecknade perspektiv. Hon kan inte be och ändå ber hon. På samma sätt formulerar en av de svenska biskoparna sin bön:

---

²⁷ *Den svenska bönboken* 1988.

²⁸ Dalman m fl 2003.

²⁹ Krook 1997, s. 23.

Gud,
var finns du nu?
Min osäkerhet skrämmer mig.

Det känns underligt att be
samtidigt som jag tvivlar.
Men jag kan inte låta bli.

Det kan inte vara fel
att tänka gott om andra.
Du vet vilka jag tänker på just nu.
Ta hand om dem, Herre.
Och ta hand om mig,
mina tvivel, min osäkerhet och min längtan.³⁰

Här är bönen inte förankrad i något starkt subjekt. Den inledande frasen poängterar på ett sätt tomheten hos den bedjande när tron avlägsnar sig. I frasen ”Min osäkerhet skrämmer mig” kan vi även ana något av det lidande gudsövergivenheten kan innebära, eller det mörker Moder Teresa vittnade om till sin biktfader. Ändå ber även den här bedjaren. En del av bönen kan till och med tolkas som sekulär, ”Det kan inte vara fel att tänka gott om andra.” Bönen tas här tillfälligt bort från sitt förhållande till Gud och motiveras utifrån ett allmänmänskligt perspektiv för att sedan vändas till Gud igen. Alternativt är det som i en annan bön i *Själva mörkret är ljus*: ”Gud, du finns i allt som omger mig fastän jag inte ser dig.”³¹ I stället för att bönen motiveras utifrån att det kanske är bra att tänka gott om andra oavsett om Gud finns eller ej, så handlar det här om en dold Gud.

Ett ytterligare sätt att förhålla sig till den här dolda Guden är genom sakramenten. I en annan bön är det sakramenten som gör Gud närvarande även för den tvivlande: ”Tack för att du, fastän

---

³⁰ Jonson (red.), *Själva mörkret*, s. 18.

³¹ Jonson (red.), *Själva mörkret*, s. 20.

osynlig, är så tydligt närvarande för oss där att vi inte längre kan tvivla”, har en av biskoparna formulerat det om nattvarden.³² Men oavsett vilka teologiska motiveringar som ges i bönerna så verkar det fortfarande vara sant att tvivlet är smärtsamt. Det ser vi i bönen nedan.

Sjelva natten är inte mörk för dig, o Gud.
Men för mig är den kolsvart.
När du döljer dig
uthärdar jag inte,
varken mig själv,
mina närmaste
eller något annat.
Gud, varför låter du mig leva i mörker?
Ge mig på nytt förtröstan och trygghet.
Ge mig frid i min själ.³³

Smärtan som uttrycks gör det tydligt att bön i tvivel har kopplingar till lidande och på så sätt till teodicéproblemet. Frågan är om det går att förklara upplevelsen av gudsövergivenheten i bön? Troligen lika lite som att det går att förklara varför en god och allsmäktig Gud tillåter lidande. Vad de olika bönerna i tvivel gör är dock att skapa ett slags teologiskt raster där det finns utrymme att be *etsi deus non daretur* – som om Gud inte är given, för att hänvisa till Dietrich Bonhoeffer. Samtidigt, är det så att ”[d]en Gud som låter oss leva i världen utan arbetshypotesen Gud, är den Gud vi ständigt står inför. Inför och med Gud lever vi utan Gud. Gud låter sig trängas ut ur världen och till korset,” enligt Bonhoeffer.³⁴ Oavsett om Bonhoeffer här menar att detta är universellt för människan eller ej så verkar det onekligen gälla för den tvivlande kristne i bön. Bön är inte omöjlig för den som tvivlar, men det innebär att

---

32 Jonson 1996, s. 90.

33 Jonson 1996, s. 72.

34 Bonhoeffer 2006, s. 211.

be utan arbetshypotesen Gud. Det gör i sin tur att också bedjaren, liksom för Gud själv, trängs ut till korset och inte till gudsövergivenhet (åtminstone inte som Kierkegaard ser det).

Gudsövergivenhet, bön och korset

För Kierkegaard kan inte människan vara övergiven av Gud.³⁵ Gud är alltid närvarande oavsett människans upplevelse. Jesu ord på korset är å andra sidan sanna. Jesus är Gud inkarnerad och är därmed sanningen förkroppsligad. Han varken spelar en roll eller ljuger. Dessa två punkter håller Kierkegaard i spänningsförhållande till varandra: Guds allnärvaro tillsammans med Jesus gudsövergivenhet på korset. Intellectuellt går det inte samman och kanske är det därför Tillich och Hammar inte riktigt på samma sätt verkar fånga vad tvivel verkligen innebär för den korstroende. Det är inte ett intellektuellt förhållningssätt som kan fånga in tvivel för den troende, även om tvivel kan innefatta ifrågasättande av sakfrågan. Tvivel verkar snarare för den troende uppmana samma svårlösta paradox som lidandets problem. Men, trots att den troende inte kan lösa problemet ”hur man kan be i tvivel?” så kan den bedjande be för att den kristna guden är en Gud som har lidit med den lidande. Hebreerbrevet 4:15 ligger som teologisk grund för hur den kristna kan be i tvivel: ”Vi har inte en överstepräst som är oförmögen att känna med oss i våra svagheter, utan en som har prövats på alla sätt och varit som vi men utan synd.”

Den tvivlande blir helt och fullt beroende av den medlidande översteprästen i sina böner. För bön i tvivel verkar gälla vad Rowan Williams skriver om bön utifrån Origenes diktum att vi inte ber *till* Jesus utan *i* Jesus. Williams skriver:

[O]ur prayer is that we may be made one with the will and the action of Jesus. And that means, says Origen, that when we pray we are all of us “priests”. Just as Jesus bears up the

---

35 Cappelørn m fl 2011, s. 348 (NB10:164).

suffering and grief of the world to God, so when we pray and join in his activity we are doing a priestly thing, bringing the pains and needs of earth into the heart of God.³⁶

Williams kommentar lägger ett ytterligare perspektiv till Kierkegaard. Om Kristus tar på sig även det mänskliga tillståndet av gudsövergivenhet och så på ett paradoxalt sätt öppnar upp möjligheten till Guds närvarande även i gudsövergivenheten menar Williams att den bedjande förs in i Kristi solidaritet med de lidande och tvivlande, och för tvivlet till Gud genom bön. Den som ber i tvivel ber då med andra ord inte enbart utifrån sitt eget tvivel utan för människors tvivel genom korset till Gud.

För tvivlets böneteologi blir med andra ord Jesu ord på korset oumbärliga. Inte bara för den bedjande individen utan för att de böner som den tvivlande trots allt inte verkar kunna låta bli att be är till för fler än den bedjande själv. Även i bönen i tvivlet verkar den kristne, för att avslutningsvis återkomma till Bonhoeffer, vara *i* Jesus *för* andra. Att be i tvivlets mörker är att be i övergivenhet, att ha förlorat sin tillit och ändå vara *för* andra som tvivlar inför Gud.

Sammanfattande kommentar

I den mån de alls är inkluderade så utgör böner i eller utifrån tvivel en mycket liten del i svensk bönbokslitteratur. Av de böner som här analyserats i ett teologiskt perspektiv visar det sig att Kierkegaards tankar om Jesu gudsövergivenhet och det lidande det innebär även kommer till uttryck i bönerna – eller, omvänt, i de böner som erkänner tvivlet som en period av lidande verkar tvivlet i sig inte ge något utrymme för hopp. I detta finns något dialektalt som Kierkegaard försöker att fånga i sin kenotiska kristologi. Det dialektala ligger i att bön i tvivel sker vid den punkt då den bedjande enbart kan lägga sin förtröstan på Gud och inget annat.

---

³⁶ Williams 2014, s. 67.

Detta trots att det är just en sådan förtröstan som saknas. Ändå är just bön i gudsövergivenhet den punkt då den bedjande är i total överlåtenhet enbart till Gud. Bön i tvivel kan då inte fullt förstås utifrån intellektuella kategorier.

Jag har försökt att visa att begreppet tvivel inte är enhetligt bland refererade teologer. Även om jag här inte har gått vidare med Tillichs existentiella förståelse av tvivlet vore det intressant att i annat sammanhang undersöka hur en böneteologi tar sig uttryck utifrån hans tänkande. Jag ser K.G. Hammars förståelse av tvivel som en mindre fruktbar väg för att utveckla en sådan böneteologi. En fråga för en mer religionssociologiskt och historiskt inriktad studie är om något sker i kyrkligheten i Sverige vid tiden runt millennieskiftet, som kan förklara att det just då publiceras bönböcker där böner om och i tvivel får ett större, om än inte stort, utrymme.

Summary

Prayer in the Darkness: Theological Perspectives on Doubt in Swedish Prayer Book Literature

Joseph Sverker, Dr. Th., Senior lecturer at the Stockholm School of Theology
joseph.sverker@ehs.se

Most Christians experience doubt, and even unbelief, in their lives. Doubt in relation to faith has been explored by a large number of theologians, on an international level by for example Paul Tillich and Søren Kierkegaard, and in Sweden by Karl Gustav Hammar. The question posed in the present study is whether doubt and unbelief also have a place in Christian prayer practices. There are few prayers from the position of doubt in the most commonly used prayer books in Sweden. This fact is in itself interesting, but the purposes of this study is firstly to analyze the theologies of the few prayers in this category that are found and, secondly, to present in relation to this a theology of prayer from doubt, drawing on the ke-

notic Christology of Kierkegaard. The study concludes that prayer from a position of existential doubt seems to be closely tied to the question of suffering for a Christian believer. Doubt and the real darkness that may entail in the life of a believer ought not ideally to be brushed over or considered as “peaceful”. Were it not for the God-forsakenness of Christ at the cross, God would not be present in the darkness of doubt, as purported by Kierkegaard. Since Christ himself was abandoned by God, the place of doubt may be the very place where a believer has no other choice but to fully submit one’s self to God. Prayer from a position of doubt would then be the place where even the faith of the believer is abandoned into the hands of God.

Källor och litteratur

- , 1988. *Den svenska bönboken*. Skellefteå: Artos.
- , 2003. *Den svenska psalmboken: antagen av 1986 års kyrkomöte*. Örebro: Libris.
- , 2008. *Den svenska psalmboken med tillägg*. Stockholm: Verbum.
- Andrejč, Gorazd, 2015, ”Reading Wittgenstein (on Belief) with Tillich (on Doubt).” *Neue Zeitschrift Für Systematische Theologie Und Religionsphilosophie* 57, no. 1: 60-86.
- Beskow, Per, m fl (red.), 2002, *Stora bönboken: Sexhundra böner*. Örebro: Libris.
- Bonhoeffer, Dietrich, 2006, *Motstånd och underkastelse: Brev och anteckningar från fängelset*. övers. Janne Carlsson. Stockholm: Cordia.
- Cappelørn, Niels Jørgen, m fl (red.), 2011, *Kierkegaard’s Journals and Notebooks*. 5, Journals NB 6-10; Princeton: Princeton University Press.
- Cappelørn, Niels Jørgen, m fl (red.), 2017, *Kierkegaard’s Journals and Notebooks*. 9, Journals NB 26-30; Princeton: Princeton University Press.
- Dalman, Johan, m fl (red.), 2003, *Bönboken: Tradition och liv*. Stockholm: Verbum.
- Hammar, K. G., 2015, *Släpp fången loss!: »Gud« bland metaforer och apofatiska provisorier*. Stockholm: Verbum.
- Hammar, K. G. & Lönnroth, Ami, 2004, *Jag har inte sanningen, jag söker den*. Stockholm: Ordfront.
- Jonson, Jonas (red.), 1996, *Själva mörkret är ljus: En bönbok av Svenska kyrkans biskopar*. Stockholm: Verbum.
- Krook, Caroline, 1997, *Bönbok för sörjande*. Stockholm: Verbum.
- Law, David R., 2013, *Kierkegaard’s Kenotic Christology*. Oxford: Oxford University Press.
- Lönnebo, Martin, 2011, *Bönens trädgård*. red. Carolina Johansson; Örebro: Libris.

- Moder Teresa, 1997, *Det levande ordet: Böner och meditationer för var dag på året*. red. Angelo Devananda, övers. Philippa Wiking; Ängelholm: Catholica.
- Moder Teresa, 2009, *Come Be My Light: The Private Writings of the Saint of Calcutta*. red. Brian Kolodiejchuk; New York: Doubleday.
- Scott, David, 2016, *The Love that Made Mother Teresa: How Her Secret Visions and Dark Nights Can Help You Conquer the Slums of your Heart*. Canonization edn.; Manchester: Sophia Institute Press.
- Stenger, Mary Ann, 2009, "Faith (and religion)". I Re Manning, Russell (red.). *The Cambridge Companion to Paul Tillich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tillich, Paul, 1978, *Systematic Theology*. 3 vols., 2; London: SCM Press.
- Wikström, Owe, 2021, *Gliporna i minnets korridorer: En religionsprofessor ser tillbaka*. Stockholm: Libris.
- Williams, Rowan, 2014, *Being Christian: Baptism, Bible, Eucharist, Prayer*. London: SPCK.

